অধ্যায় ১ ঃ সংস্কৃত কাব্য সাহিত্য

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ আৰম্ভণি

১.৪ আদি কাব্য *ৰামায়ণ*

- ১.৪.১ *ৰামায়ণৰ* ৰচনাকাল
- ১.৪.২ *ৰামায়ণৰ* বিষয়বস্তু
- ১.৪.৩ *ৰামায়ণৰ* সামাজিক চিত্রণ
- ১.৪.৪ *ৰামায়ণৰ* বিকাশ
- ১.৪.৫ *ৰামায়ণৰ* মহত্ত্ব
- ১.৪.৬ *ৰামায়ণৰ* প্রভাৱ

১.৫ *মহাভাৰত*

- ১.৫.১ *মহাভাৰতৰ* ক্রমবিকাশ
- ১.৫.২ *মহাভাৰতৰ* বিষয়বস্তু
- ১.৫.৩ *মহাভাৰতৰ* ৰচনাকাল
- ১.৫.৪ *মহাভাৰতৰ* প্রভাৱ
- ১.৫.৫ *মহাভাৰতৰ* সামাজিক চিত্রণ

১.৬ *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* তুলনা

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৮ অধিক জানিবলৈ

১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ আৰম্ভণিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- আদি কাব্য *ৰামায়ণৰ* ৰচনাকাল আৰু বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে আভাস পাব
- *ৰামায়ণৰ* প্রভাৱ আৰু বিকাশৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব
- *মহাভাৰতৰ* ক্রমবিকাশ আৰু বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* তুলনামূলক আলোচনাৰ বিষয়েও এই অধ্যায়ত অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

তৃতীয় ষান্মাসিকৰ সাহিত্য শাখাৰ শিক্ষার্থীৰ বাবে আগবঢ়োৱা 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ নির্বাচিত পাঠ' শিৰোনামৰ পাঠ্যবিষয়ৰ অন্তর্গত এইটো প্রথম অধ্যায়। ইয়াৰ শিৰোনাম 'সংস্কৃত কাব্য সাহিত্য'। ইয়াত সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। পালি-প্রাকৃতকে আদি কৰি সমগ্র প্রাচীন সংস্কৃত সাহিত্য প্রধানতঃ দুই ভাগত বিভক্ত— বৈদিক আৰু লৌকিক। *ঋগ্বেদৰ* পৰা আৰম্ভ কৰি *বেদাংগ* (বেদৰ অংগকে *বেদাংগ* বোলা হয়) সাহিত্যৰ সময়লৈকে বৈদিক কাল ধৰা হয়। আকৌ *ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণৰ* সময়ৰ পৰা লৌকিক সাহিত্যৰ কাল আৰম্ভ হোৱা বুলি কোৱা হয়।

এই অধ্যায়টোত সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্য কেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল সেইবিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। আদিকাব্য *ৰামায়ণৰ* ৰচনাৰ সময়সীমা তথা ইয়াৰ বিকাশৰ বিষয়েও আলোকপাত কৰা হৈছে। *ৰামায়ণৰ* বিষয়বস্তু আৰু *ৰামায়ণৰ* প্রভাৱ সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যান্য ৰচনাৱলীৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে, সেই বিষয়ে এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়টিত সর্বসাধাৰণ মানুহৰ মাজত থকা *ৰামায়ণৰ* মহত্ত্ব তথা *ৰামায়ণৰ* সামাজিক চিত্রণৰ বিষয়েও এটি আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে *মহাভাৰতক* শ্রেষ্ঠ মহাকাব্য বুলি গণ্য কৰে। এই অধ্যায় অধ্যয়ন কৰি আপুনি *মহাভাৰতৰ* ৰচনাকাল, পৰৱর্তী সাহিত্যত *মহাভাৰতৰ* প্রভাৱ তথা *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* তুলনামূলক অধ্যয়নৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

১.৩ সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ আৰম্ভণি

এতিয়া আপুনি সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ আৰম্ভণিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত কাব্যৰ আৰম্ভণি কেতিয়া আৰু কেনেকুৱা অৱস্থাৰ মাজত হৈছিল সেই বিষয়ে যদিও সঠিকভাৱে ক'ব পৰা নাযায়, তথাপি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰে যে প্রাচীন বৈদিক সাহিত্যসমূহতেই কাব্যৰ সূত্রপাত হৈছিল। মহর্ষি সৌনকৰ দ্বাৰা ৰচিত *বৃহদ্দেৱতা* গ্রন্থখনত *ঋগ্বেদৰ* মন্ত্রসমূহৰ শ্রেণীবিভাজন কৰা হৈছে। এই শ্রেণীবিভাগৰ ভিতৰত সংবাদসূক্ত, আখ্যানসূক্ত, দানস্তুতি আৰু নাৰাশংসী এই চাৰি শ্রেণীৰ মন্ত্র অন্যতম। *ঋগ্বেদৰ* এই চাৰি প্রকাৰৰ মন্ত্র আৰু *অথর্ববেদৰ* কুন্তাপ সূক্তবোৰেই সংস্কৃত কাব্যৰ বীজ বুলি কোৱা হয়। বিশেষভাৱে *ঋগ্বেদৰ* সংবাদসূক্তসমূহেই হৈছে পৰৱর্তী সময়ৰ নাটক আৰু মহাকাব্যৰ মূল উৎস। সংহিতাৰ পৰৱর্তী পর্যায়ৰ যিসমূহ ব্রাহ্মণ সাহিত্য আমি দেখা পাওঁ সেইবোৰৰ ভিতৰত আখ্যান, উপাখ্যান, ইতিহাস, পুৰাণ, গাথা, শ্লোক, নাৰাশংসী আদি বিভিন্ন প্রকাৰৰ ৰচনাৱলীৰ নিদর্শন দেখা পোৱা যায়। বৈদিক যুগত শ্রৌত আৰু গৃহ্য অনুষ্ঠানবোৰত কাহিনী অথবা আখ্যান পঠন আৰু শ্রৱণ কৰাটো এক অপৰিহার্য অংগৰূপে বিবেচিত হৈছিল। বৈদিক যুগৰ অন্তিম পর্যায়ত যিসমূহ কাহিনী বা আখ্যান ৰচিত হৈছিল সেইসমূহ হৈছে সংস্কৃত কাব্যৰ আদিৰূপ। সেইফালৰ পৰা চালে মহর্ষি বাল্মীকিয়ে ৰচনা কৰা *ৰামায়ণকে* প্রথম কাব্য বা আদিকাব্য ৰূপে স্বীকাৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত যথেষ্ট যুক্তি আছে।

জানি থোৱা ভাল

- *বৃহদ্দেৱতা* গ্ৰন্থখনত আঠটা অধ্যায় তথা বাৱশটা শ্লোক আছে। ইয়াত *ঋগ্বেদৰ* দেৱতাৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে। তাৰ লগতে গ্ৰন্থখনত ঋষি আৰু দেৱতাবিষয়ক ৪০টা বৈদিক আখ্যানো বৰ্ণিত আছে।
- সংবাদসূক্তসমূহক আখ্যানসূক্ত বুলিও ক'ব পাৰি। যিবিলাক সূক্তত সাধাৰণতে কথোপকথনৰ মাজেদি কোনো কাহিনী বা আখ্যান বৰ্ণিত হয়, সেইবোৰেই সংবাদসূক্ত বা আখ্যানসূক্ত নামে জনাজাত। *ঋগ্বেদত* প্ৰায় বিশটামান এনে সূক্তৰ উল্লেখ দেখা যায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত কেইটামান উল্লেখযোগ্য সূক্ত হ'ল লোপামুদ্ৰাসংবাদ, যম-যমী সংবাদ, উৰ্বশী-পুৰূৰৱা সংবাদ, সৰমা-পণিসংবাদ ইত্যাদি।
- শ্ৰৌত অনুষ্ঠানবোৰত মূলতঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ যজ্ঞ অনুষ্ঠিত হয়। সেইবোৰ হ'ল— হোম, ইষ্টি, পশু, সোম আৰু সত্ৰ। এই কৰ্মত সোমৰসৰো ব্যৱহাৰ হয়।
- গৃহ্যকৰ্মসাধনত গাৰ্হপত্য অগ্নিৰ ভূমিকা মহত্ত্বপূৰ্ণ। এই কৰ্মসমূহত একাধিক ঋত্বিক বা পুৰোহিতৰ আৱশ্যক নহয়। গৃহপতি, গৃহস্থ, পিতৃস্থানীয় ব্যক্তিবিশেষে গৃহ্যকৰ্ম অনুষ্ঠান সম্পাদন কৰিব পাৰে। প্ৰকৃততে গাৰ্হস্থ্য জীৱন বিষয়ক যিবোৰ ধাৰ্মিক বিধি-বিধান আছে, সেইবোৰ গৃহ্যকৰ্মৰে অংশবিশেষ। গৰ্ভাধানৰে পৰা আৰম্ভ কৰি গৃহস্থৰ সকলো সংস্কাৰ, পঞ্চমহাযজ্ঞ, গৃহনিৰ্মাণ, পশুপালন, কৃষি আদি সকলো কৰ্ম গৃহ্যকৰ্মসমূহৰেই ভাগ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ আৰম্ভণিৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

১.৪ আদিকাব্য *ৰামায়ণ*

ৰামায়ণ হৈছে সৰ্বজনবিদিত 'আদিকাব্য' আৰু ইয়াৰ ৰচক বাল্মীকিক 'আদিকবি' বুলি কোৱা হয়। *পুৰাণত* কোৱা আছে যে বাল্মীকি ভৃগুৰ বংশধৰ। এদিনাখন বাল্মীকিয়ে তমসা নদীত স্নান কৰি উভতি আহোতে গছৰ ডালত আনন্দমনেৰে ক্ৰীড়া কৰি থকা ক্ৰৌঞ্চ যুগলৰ এটাক ব্যাধৰ শৰত বিদ্ধ হোৱা দেখা পায় আৰু সংগীবিহীন আন চৰাইটোৰ কৰুণ বিলাপে বাল্মীকিৰ হৃদয় আৰ্দ্ৰ কৰি তোলে। তেতিয়া তেওঁৰ মুখৰ পৰা এফাঁকি শ্লোক নিগৰি আহিল। সেই শ্লোকটো হ'ল—

"মা নিষাদ প্ৰতিষ্টাং ত্বমগমঃ শ্বাশ্বতী সমাঃ।
যৎ ক্ৰৌঞ্চমিথুনাদেকমবধীঃ কামমোহিতম্।।

এনেদৰে শোকত ম্ৰিয়মান হৈ থকা অৱস্থাত ব্ৰহ্মাৰ আদেশ মতে বাল্মীকিয়ে *ৰামায়ণ* ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। *ৰামায়ণত* মুঠ সাতটা কাণ্ড আৰু পাঁচশটা অধ্যায় আছে।

এতিয়া আপুনি পৰ্যায়ক্ৰমে এই অধ্যায়টিত *ৰামায়ণৰ* বিষয়বস্তু, ৰচনাকাল, ইয়াৰ বিকাশ, *ৰামায়ণ* কালীন সামাজিক ব্যৱস্থা, অন্যান্য ৰচনাৱলীৰ ওপৰত *ৰামায়ণৰ* প্ৰভাৱ, ইত্যাদি বিভিন্ন বিষয়ৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

১.৪.১ *ৰামায়ণৰ* ৰচনাকাল

আপুনি এতিয়া *ৰামায়ণৰ* ৰচনাকালৰ বিষয়ে জানিব। অপৌৰুষেয় *বেদৰ* পিছত *ৰামায়ণ* ৰচনা হয় বুলি জনা যায়। *ৰামায়ণৰ* ৰচনা *মহাভাৰতৰ* আগতে হৈছিল বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। কাৰণ *মহাভাৰতৰ* বনপৰ্বত (সৰ্গ ২৫৮ - ২৮৩) ৰামৰ উল্লেখ আছে। অকল ৰামৰেই নহয় *ৰামায়ণৰ* আন ভালেমান চৰিত্ৰৰ উল্লেখ *মহাভাৰতত* পোৱা যায়। আনকি *ৰামায়ণৰ* দুটা শ্লোক *মহাভাৰতত* উদ্ধৃতও হৈছে। অন্যহাতে *মহাভাৰতৰ* কোনো বীৰৰ উল্লেখ *ৰামায়ণত* দেখা পোৱা নাযায়। গতিকে এই সকলোবোৰৰ পৰা *ৰামায়ণৰ* ৰচনা পূৰ্ববৰ্তী বুলি অনুমান কৰা হয়।

পালি ভাষাত ৰচিত *ত্ৰিপিটকৰ* অন্তৰ্গত জাতকগ্ৰন্থত বৰ্ণিত *দশৰথজাতকে* *ৰামায়ণৰ* প্ৰভাৱৰ কথা দাঙি ধৰে। *সামজাতকত* চিকাৰীৰ হাতত মুনিপুত্ৰৰ নিধন হোৱা ঘটনাটোৱে *ৰামায়ণত* বৰ্ণিত অন্ধকমুনিৰ পুত্ৰ শ্ৰৱণকুমাৰ ৰজা দশৰথৰ হাতত নিধন হোৱা কথাটোলৈ মনত পেলাই দিয়ে। গতিকে *ৰামায়ণৰ* ৰচনা বৌদ্ধধৰ্মৰ আবিৰ্ভাৱৰ আগৰ বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। আকৌ *বৌদ্ধ ত্ৰিপিটকত ৰামচৰিত* সম্বন্ধীয় প্ৰাচীন কথা আছে, যিসমূহ ***চাৰণ***সকলে মুখে মুখে গাইছিল।

চাৰণ ঃ স্তুতি গায়ক।

ৰামায়ণত 'যৱন' শব্দটো দুবাৰ উল্লেখ হোৱা দেখি পণ্ডিত ৱেবাৰ মহোদয়ে *ৰামায়ণৰ* ওপৰত গ্ৰীক কবি হোমাৰৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱ পৰিছে বুলি উল্লেখ কৰে। কিন্তু জ্যাকোবি নামৰ আন এজন পণ্ডিতে বেৰাৰৰ এই মত অগ্ৰাহ্য কৰি খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০০ৰ পাছত *ৰামায়ণ* প্ৰক্ষিপ্ত বুলি মতামত দিয়ে। এই যৱন শব্দটোৱে অকল গ্ৰীক সকলোকেই বুজোৱা নাই; উত্তৰ পশ্চিম ভা�ৰতত বিভিন্ন সময়ত যিবিলাক বিদেশীয়ে আক্ৰমণ চলাইছিল সেই আটাইবোৰ জাতিকে বুজাইছে। গ্ৰীক পৰিব্ৰাজক মেগেস্থেনিচৰ টোকাৰ পৰা পোৱা যায় যে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাতে পাটলিপুত্ৰ নগৰ স্থাপিত হয়। এই নগৰ মগধৰ ৰাজধানী হিচাপে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩৫০তে পৰিগণিত হয়। যদিও পাটলিপুত্ৰৰ ওচৰে-পাঁজৰে থকা কিছুমান সৰু সৰু নগৰৰ উল্লেখ *ৰামায়ণত* আছে, কিন্তু এই পাটলিপুত্ৰৰ উল্লেখ *ৰামায়ণত* নাই। সেয়েহে পণ্ডিতসকলে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ আগতেই *ৰামায়ণ* ৰচিত হৈছিল বুলি মত পোষণ কৰে।

ৰামায়ণত "কৌশল" ৰাজ্যৰ ৰাজধানীৰ নাম 'অযোধ্যা' বুলি উল্লেখ আছে। বৌদ্ধযুগত ইয়াৰ নাম আছিল "সাকেত"। আনকি গ্ৰীকসকলে আৰু মহাভাষ্যৰ ৰচক

পতঞ্জলিয়েও কৌশলৰ ৰাজধানী সাকেত বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ পৰাও এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে বৌদ্ধযুগৰ বহু আগতে *ৰামায়ণ* ৰচিত হৈছিল।

বুৰঞ্জীৰ তথ্য মতে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব (অথবা তৃতীয়) শতিকাতে অশোকে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। গ্ৰীক পৰিব্ৰাজক মেগেস্থেনিচৰ ভ্ৰমণৰ সময়তো পাটলিপুত্ৰতেই মগধৰ ৰাজধানী আছিল। এইটোও মন কৰিবলগীয়া যে এই নগৰৰ ওচৰে পাজৰে থকা কৌশাম্বী, কান্যকুব্জ আদি নগৰবোৰৰ নাম *ৰামায়ণত* পোৱা যায়। কিন্তু প্ৰসিদ্ধ পাটলিপুত্ৰ নগৰখনৰ নাম *ৰামায়ণৰ* কতো উল্লেখ নাই। সেয়ে পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰিছে যে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ আগতেই *ৰামায়ণ* ৰচিত হৈছিল।

ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত মিথিলা আৰু বিশালা নামেৰে দুখন পৃথক নগৰৰ উল্লেখ আছে। তেতিয়া দুয়োখন নগৰতে দুজন শাসনকৰ্তা আছিল। কিন্তু বুদ্ধদেৱৰ সময়ছোৱাত দুয়োখন ৰাজ্য একত্ৰিত হৈ বৈশালী নাম লয়। ইয়াৰ পৰাও অনুমান কৰিব পাৰি যে *ৰামায়ণ* বৌদ্ধযুগৰ আগতেই ৰচিত হৈছিল।

১.৪.২ *ৰামায়ণৰ* বিষয়বস্তু

ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল জনাৰ পিছত এতিয়া আপুনি *ৰামায়ণৰ* বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব। আদিকবি বাল্মীকিৰচিত *ৰামায়ণ* মহাকাব্য প্ৰায় ২৪০০০ শ্লোকেৰে ৰচিত। *ৰামায়ণৰ* মূল পাঠ সাতটা কাণ্ডত ৰচিত। পৰম্পৰামতে *ৰামায়ণৰ* প্ৰতি হাজাৰ শ্লোক ***গায়ত্ৰী মন্ত্ৰৰ*** একোটা আখৰেৰে ক্ৰমশঃ আৰম্ভ হৈছে।

ৰামায়ণৰ প্ৰথম কাণ্ডটোৰ নাম বালকাণ্ড। এই কাণ্ডটোত দশৰথৰ পুত্ৰসমূহৰ জন্ম আৰু শৈশৱকাল বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰি বিশ্বামিত্ৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত যজ্ঞসংৰক্ষণ, তাড়কাদি ৰাক্ষস বধ, ৰাম আৰু ভৰত আদি ভাতৃসকলৰ বিবাহ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় কাণ্ডটোৰ নাম অযোধ্যাকাণ্ড। এই কাণ্ডটোত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুসমূহ হ'ল অযোধ্যাৰ ৰাজসভা, ৰামৰ অভিষেক আয়োজন, বনবাস, পুত্ৰশোকত কাতৰ দশৰথৰ মৃত্যু, ভৰতৰ দ্বাৰা ৰামক প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰোৱাৰ বিফল প্ৰচেষ্টা আদি।

তৃতীয় কাণ্ডটোৰ নাম অৰণ্যকাণ্ড। দণ্ডকাৰণ্যত বনবাস পালন কৰি থকা ৰাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ জীৱনযাপন, বিৰাধবধ, ৰামৰ পঞ্চৱটী নিবাস, ৰাৱণভগ্নী শূৰ্পণখাৰ সৈতে ৰাম-লক্ষ্মণৰ সাক্ষাৎ, খৰ দূষণাদি চৈধ্য হাজাৰ ৰাক্ষসৰ বধ তথা ৰাৱণৰ দ্বাৰা সীতাহৰণ আৰু তাৰ পিছত ৰামৰ বিলাপ আদি এই কাণ্ডটোত বৰ্ণিত হৈছে।

চতুৰ্থ কাণ্ডটো কিষ্কিন্ধাকাণ্ড নামেৰে জনাজাত। কাণ্ডটোত বালিবধ, বালিৰ ভাতৃ সুগ্ৰীবৰ সৈতে ৰামচন্দ্ৰৰ মিত্ৰতা, বান্দৰসকলক লগত লৈ হনুমানৰ সীতাৰ অন্বেষণ আদি বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

গায়ত্ৰী মন্ত্ৰক সাবিত্ৰী মন্ত্ৰ বুলিও কোৱা হয়। এইটো ঋক্‌বেদৰ এটা বিখ্যাত মন্ত্ৰ। এই মন্ত্ৰটো সূৰ্য দেৱতাক উদ্দেশ্য কৰি গোৱা

পঞ্চম কাণ্ডটোৰ নাম সুন্দৰকাণ্ড। ইয়াত ৰাৱণৰ ৰাজপুৰীৰ সৌন্দর্য্য, হনুমানৰ সীতাৰ প্রতি সান্ত্বনা আৰু সীতাৰ বার্তা লৈ হনুমানৰ ৰামৰ ওচৰলৈ প্রত্যাগমন আদি বর্ণনা কৰা হৈছে।

ষষ্ঠ কাণ্ডটো হ'ল যুদ্ধ কাণ্ড। ইয়াত ৰাম ৰাৱণৰ দীঘলীয়া যুদ্ধৰ বর্ণনা তথা যুদ্ধৰ শেষত ৰামৰ দ্বাৰা ৰাৱণৰ বধ, সীতাক লৈ লংকাৰ পৰা ৰামৰ প্রত্যাগমন আৰু অযোধ্যাত ৰামৰ অভিষেক আদি বিষয় বর্ণনা কৰা হৈছে।

সপ্তম অর্থাৎ শেষৰ কাণ্ডটোৰ নাম হ'ল উত্তৰকাণ্ড। এই কাণ্ডটোত ৰামৰ ৰাজ্য শাসনৰ লগতে সীতাৰ লোকাপবাদৰ পৰিপ্রেক্ষিতত ৰামৰ দ্বাৰা সীতাৰ বিসর্জন, সীতাৰ বিলাপ, বাল্মীকিৰ আশ্রমত সীতাৰ আশ্রয়লাভ, লৱ কুশৰ জন্ম, অশ্বমেধ যজ্ঞ আদি ঘটনা বর্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি অনেক আখ্যানৰ উল্লেখ ইয়াত পোৱা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ *ৰামায়ণৰ* বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে এটি চমু আভাস দিয়ক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

১.৪.৩ *ৰামায়ণৰ* সামাজিক চিত্রণ

এতিয়া আপুনি *ৰামায়ণৰ* সামাজিক চিত্রণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। *ৰামায়ণৰ* যুগত আর্যসকলৰ প্রধান জীৰিকা আছিল কৃষি, পশুপালন, বাণিজ্য আৰু কুটীৰ শিল্প। মাটি চহাৰ একমাত্র আহিলা আছিল নাঙল। গম, যৱ, ধান, তিল, মাহ আদি আছিল প্রধান শস্য। উৎপন্ন শস্যৰ এক ষষ্ঠাংশ ৰজাক ৰাজহ হিচাপে দিয়াৰ নিয়ম আছিল। পশুপালনো এটা ডাঙৰ বৃত্তি আছিল। কুটীৰ শিল্পৰ ভিতৰত সোণ ৰূপৰ অলংকাৰৰ কাম, কাঁহ-পিতলৰ কাম, কাঁচৰ কাম, বস্ত্রবয়ন আৰু চিলাই আদি উল্লেখযোগ্য।

সেই যুগত যাদুবিদ, গায়ক, সূত্রধাৰ, স্থপতি, বৈদ্য আদি বিভিন্ন বৃত্তিধাৰী লোক আছিল।

আর্যসকলে নিৰামিষ আৰু আমিষ দুয়োবিধ খাদ্যই ভক্ষণ কৰিছিল। আমিষৰ ভিতৰত হৰিণৰ মাংস আছিল অতি প্রিয় খাদ্য। সীতাৰ লগত বনবাসলৈ যোৱাৰ সময়ত ৰাম আৰু লক্ষ্মণে হৰিণ চিকাৰ কৰি মাংস ভক্ষণ কৰাৰ কথা *ৰামায়ণত* উল্লেখ আছে। মাছৰ ব্যৱসায় প্রচলিত আছিল। যৌন সম্ভোগ আৰু যুদ্ধক্ষেত্রত উত্তেজনা সৃষ্টিৰ বাবে সুৰাপান কৰাৰ প্রথা আছিল।

ৰামায়ণকালীন সমাজত ৰাজনৈতিক জীৱন আছিল যথেষ্ট উন্নত। ৰাজবংশৰ জ্যেষ্ঠ সন্তানজনে উত্তৰাধিকাৰী হিচাপে শাসনভাৰ গ্রহণ কৰিছিল। প্রজাসকলে ৰজাৰ আচৰণ অনুকৰণ কৰিছিল। ৰজাই জনমতক যথেষ্ট শ্রদ্ধা

কৰিছিল। সীতাৰ প্ৰতি থকা অগাধ ভালপোৱাৰ বাবেই ৰামে ৰাৱণৰ হাতৰ পৰা সীতাক উদ্ধাৰ কৰি আনিলে, কিন্তু সেই সীতাকেই তেওঁ প্ৰজাক সন্তুষ্ট কৰিবৰ বাবে নিৰ্বাসন দিলে। এয়া প্ৰজানুৰঞ্জকত্বৰ এটি শক্তিশালী দৃষ্টান্ত।

পিতৃসত্য পালনৰ বাবে পুত্ৰৰ স্বেচ্ছাই বনবাস গ্ৰহণ, ভাতৃপ্ৰেমৰ বাবে বনবাসী অগ্ৰজৰ প্ৰতি আনুগত্য, ভাৰতীয় ৰমণীৰ একনিষ্ঠ পতিভক্তি আদি পাৰিবাৰিক ৰামায়ণ-কালীন সমাজৰ বাবে আদৰ্শসমূহ আছিল জীৱন্ত শক্তি। ৰাম আদৰ্শৰ প্ৰতীক আছিল।

*ৰামায়ণ*কালীন সমাজত অন্ধনীতি নিয়মৰ প্ৰচলন আছিল। *ৰামায়ণত* সমাজত প্ৰচলিত নানা লোকাচাৰৰ বৰ্ণনা আছে। উল্কাপাত আদিক অশুভসূচক ঘটনাৰ ইংগিত বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছিল।

১.৪.৪ *ৰামায়ণৰ* বিকাশ

এতিয়া আপুনি *ৰামায়ণৰ* বিকাশ পৰ্যায়ক্ৰমে কেনেদৰে হৈছিল, সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব। জাৰ্মান পণ্ডিত জ্যাকোবি (Jacobi) *ৰামায়ণৰ* পাঠ্যাংশ বিশ্লেষণ কৰি মূল *ৰামায়ণ* পাঁচটা কাণ্ডত বিভক্ত আছিল বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। এই মত অনুসৰি *ৰামায়ণৰ* মূল কথা অযোধ্যা কাণ্ডত আৰম্ভ হৈ যুদ্ধ কাণ্ডত শেষ হৈছে। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড, পিছত যথাক্ৰমে মূল কথাৰ আদিত আৰু অন্তত সংযোজিত হৈছে। এই মতামতৰ সমৰ্থনত কিছুমান যুক্তি আছে। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- যুক্তিমতে দশৰথ পুত্ৰ ৰামচন্দ্ৰৰ অভিষেকৰ পিছতেই ৰামকথা শেষ হৈছে। বৰ্তমানেও দেখা যায় যে ৰামকথাৰ আবৃত্তি আৰু প্ৰবচন ৰামৰ অভিষেকতে শেষ হৈছে। উত্তৰকাণ্ডত উল্লেখ থকা ঘটনাসমূহৰ লগত মূল ৰামকথাৰ সম্বন্ধ বেছি দেখা নাযায়। উত্তৰকাণ্ডত উল্লিখিত ৰামৰ উত্তৰ জীৱনৰ কথাবোৰে ৰামৰ বীৰোচিত চৰিত্ৰ অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই। তাত বহুতো উপাখ্যানৰ উল্লেখ পোৱা যায়।
- বালকাণ্ডত প্ৰথম আৰু তৃতীয় সৰ্গত *ৰামায়ণৰ* দুটি বিষয়সূচী পোৱা যায়। সেই বিষয়সূচীৰ এটিত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়। কিন্তু প্ৰথম সূচীত সেইবোৰৰ উল্লেখ আছে। গতিকে দুটা সূচীয়ে *ৰামায়ণৰ* দুটা স্তৰকে সূচাইছে।
- দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম কাণ্ডসমূহৰ ভাষা আৰু ৰচনা শৈলীও প্ৰথম আৰু সপ্তম কাণ্ডৰ ভাষা তথা ৰচনা শৈলীতকৈ পৃথক।
- বালকাণ্ডত লক্ষ্মণক বিবাহিত বুলি কোৱাৰ বিপৰীতে অৰণ্যকাণ্ডত ৰামে লক্ষ্মণক অবিবাহিত বুলি উল্লেখ কৰিছে। গতিকে দুয়োটা কথাতে পাৰস্পৰিক বিৰোধিতা দেখা যায়।

- প্রথম আৰু সপ্তম কাণ্ডত ৰামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি কোৱা হৈছে যদিও আন পাঁচটা কাণ্ডত তেনে তথ্যৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়।
- বালকাণ্ডত বাল্মীকিয়ে *ৰামায়ণ* ৰচনা কৰাৰ পটভূমি চিত্রিত কৰিছে। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডত বাল্মীকিৰ চৰিত্রও চিত্রিত হৈছে। এনে ক্ষেত্রত বাল্মীকিয়ে এই দুই কাণ্ড নিজে ৰচনা কৰা কথাটো যুক্তিসঙ্গত নহয়।
- *ৰামায়ণৰ* বহুতো ঠাইত বহু অংশ প্রক্ষিপ্ত ৰূপে পোৱা যায়।

ৰামায়ণৰ প্রথম আৰু সপ্তম কাণ্ডৰ বর্ণনাৰ পৰা জনা যায় যে বাল্মীকিয়ে অযোধ্যাৰ ওচৰতে গংগাৰ পাৰত আশ্রম পাতি বাস কৰিছিল। সেয়ে তেওঁ ৰাম আৰু ৰামৰ পূর্বপুৰুষসকলৰ বিষয়ে জ্ঞাত আছিল। ৰামে সীতাক পৰিত্যাগ কৰাৰ পিছত বাল্মীকিয়ে সীতাক আশ্রমত থাকিবলৈ আশ্রয় দান কৰিছিল। বাল্মীকিৰ আশ্রমতে লৱ কুশৰ জন্ম হয় আৰু সিহঁত তাতে ডাঙৰ-দীঘলো হয়। বাল্মীকিয়ে এই ঘটনাসমূহৰ আলম লৈ *ৰামায়ণ* ৰচনা কৰে। পিছলৈ সেই গীতবোৰ ভ্রাম্যমান ***কুশীলৱ*** গায়ক শ্রেণীয়ে গাই ফুৰিছিল। লৱ-কুশে প্রথমতে ৰামকথা গাই প্রচাৰ কৰা বাবে তেনে গীতৰ গায়ক শ্রেণীয়ে 'কুশীলৱ' আখ্যা পায়। জনপ্রিয়তা বৃদ্ধি পোৱাত ৰামকথাৰ মাজত অন্য কথাও সংযোজিত হয়। কেই শতিকামানৰ পিছত ৰামকথাৰ আদি-অন্তত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড সংযোজিত হয়।

কুশীলৱ ঃ লৱ-কুশকেই অর্থগতভাৱে বুজাইছে।

১.৪.৫ *ৰামায়ণৰ* মহত্ত্ব

এতিয়া আপুনি *ৰামায়ণৰ* মহত্ত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। বাল্মীকিকৃত *ৰামায়ণ* কেৱল প্রথম মহাকাব্য হিচাপেই জগতত প্রসিদ্ধ নহয়, ই হৈছে এনে এখন অতি জনপ্রিয় লৌকিক কাব্য, য'ত নিহিত শিক্ষাসমূহৰ এক ব্যৱহাৰিক প্রমূল্যও আছে। *ৰামায়ণত* থকা শিক্ষণীয় বিষয়বোৰ জনসাধাৰণৰ বাবে সহজবোধ্য তথ্য। ইয়াত থকা চৰিত্রসমূহ সমাজৰ প্রতিজন লোকৰ বাবে আদর্শস্বৰূপ। ৰাম যিদৰে পুৰুষৰ উত্তম আদর্শ, সীতা সেইদৰে নাৰীৰ আদর্শ, লক্ষ্মণ, ভৰত আৰু শত্রুঘ্ন প্রভৃতি ভাতৃৰ আদর্শ, হনুমান ভক্তৰ (সেৱকৰ) আদর্শ, একেদৰে সুমিত্রা আৰু কৌশল্যা মাতৃসকলৰ বাবে আদর্শস্বৰূপ। অনুজ ভাতৃৰ বাবে ৰামৰ স্নেহ যিদৰে অতুলনীয়, সেইদৰে লক্ষ্মণৰো অগ্রজ ভাতৃলৈ শ্রদ্ধা আৰু প্রেম তুলনাবিহীন। মুঠতে *ৰামায়ণ* মহাকাব্যৰ প্রতিটো বাক্যত, প্রতিটো শব্দত নিহিত হৈ আছে উচ্চতম মানবাদর্শ আৰু নীতিজ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ। সেয়েহে *ৰামায়ণৰ* কাহিনী পুৰণি হৈও চিৰ নতুন হৈ আছে। সেই পুৰণি আদর্শই নৱতম পুৰুষকো অনুপ্রাণিত কৰি আহিছে। অর্থাৎ গৌৰৱময় অতীতে বর্তমান তথা ভৱিষ্যতৰ প্রজন্মৰ প্রেৰণা স্বৰূপ হৈ আছে। *ৰামায়ণ* প্রাচীন ভাৰতীয় সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ আধাৰশিলাৰূপে স্মৰণীয় আৰু বৰণীয়। ইয়ে আমাক প্রাগৈতিহাসিক যুগৰ সমাজ ব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক আৰু ভৌগোলিক অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈ আৰু বুজিবলৈ সহায় কৰে। গতিকে *ৰামায়ণৰ* মহত্ত্ব সদায়েই আমাৰ সমাজত বর্তি থাকিব।

১.৪.৬ *ৰামায়ণৰ* প্ৰভাৱ

ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু জনাৰ পিছত আপুনি এতিয়া *ৰামায়ণৰ* প্ৰভাৱ পৰবৰ্তী সাহিত্যৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে সেয়া জানিব পাৰিব। আদিকাব্য ৰামায়ণে সমগ্ৰ ভাৰতীয় জনমানস আৰু ভাৰতীয় সাহিত্য সংস্কৃতিৰ ওপৰত অপৰিসীম প্ৰভাৱ পেলাইছে। পৰৱৰ্তী বহুকেইখন কাব্য, নাটক আদি *ৰামায়ণৰ* কাহিনীক ভিত্তি কৰি ৰচিত হৈছে। আনকি *মহাভাৰতৰ* বনপৰ্বত (২৫৮-২৮৩ সৰ্গত) ৰামাখ্যানৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। *বিষ্ণু, ব্ৰহ্মাণ্ড, গৰুড়, অগ্নি, ভাগৱত* আদি পু�ৰাণতো ৰামকথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেইদৰে দেৱীভাগৱতত (তৃতীয় স্কন্ধ, ২৮-২৯ সৰ্গ) ৰামকথাৰ বৰ্ণনা আছে। *পালি ত্ৰিপিটকৰ* অন্তৰ্গত *দশৰথজাতকতো* ৰামকথাৰে বুদ্ধৰ পূৰ্বজন্মৰ কথা প্ৰচাৰ কৰা হৈছে। *ৰামায়ণৰ* আলমতে মহাকবি ভাসে *প্ৰতিমা* আৰু *অভিষেক* এই দুই নাটক ৰচনা কৰিছে। ভাসৰ অনুবৰ্তী মহাকবি কালিদাসেও *ৰামায়ণক* আলম কৰি ৰঘুবংশ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ পিছৰ পৰ্যায়ত ভৱভূতিৰ *মহাবীৰচৰিত* আৰু *উত্তৰ ৰামচৰিত* নাটক দুখন *ৰামায়ণৰ* কাহিনীক ভিত্তি কৰি ৰচিত হৈছে। আকৌ প্ৰবৰসেনৰ *সেতুবন্ধ,* কুমাৰ দাসৰ *জানকীহৰণ,* মুৰাৰিৰ *অনৰ্ঘৰাঘৱ,* জয়দেৱৰ *প্ৰসন্নৰাঘৱ* ৰামকথাৰ আধাৰতে ৰচিত হৈছে। একেদৰে, *ৰামায়ণৰ* কথাৰ আলম লৈ ৰাজশেখৰে *বালৰামায়ণ,* ভোজে *ৰামায়ণচম্পূ* আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰই *ৰামায়ণমঞ্জৰী* ৰচনা কৰে।

এইবোৰৰ উপৰিও বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষ, জৈন সন্ন্যাসী বিমলসূৰী (*পউম চৰিত*) প্ৰভৃতিৰ ৰচনাতো *ৰামায়ণৰ* প্ৰভাৱ দেখা যায়। বৌদ্ধগ্ৰন্থৰ তিব্বতীয় আৰু চীনা অনুবাদতো ৰামকথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ইণ্ডোনেছিয়া, মালয়েছিয়া, ছিঙ্গাপুৰ, কম্বোদিয়া, থাইলেণ্ড আদি দেশৰ সাহিত্য সংস্কৃতি আৰু জনমানসত *ৰামায়ণৰ* চিৰস্থায়ী প্ৰভাৱ দেখা যায়।

মধ্যযুগীয় আৰু আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰতো *ৰামায়ণৰ* সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ দেখা পোৱা যায়। ষোড়শ শতিকাৰ ভক্তিকবি তুলসী দাসৰ ৰচনা *ৰামচৰিত মানস,* অসমৰ মাধৱকন্দলি ৰচিত *অসমীয়া ৰামায়ণ* আৰু বংগদেশীয় *কৃত্তিবাসী ৰামায়ণে* পৰৱৰ্তী সময়ত বিপুল জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰে। অৱশ্যে *ৰামায়ণৰ* স্থায়িত্বৰ বিষয়ে বালকাণ্ডত (২/৩৬-৩৭) উল্লেখ আছে যে—

যাৱৎ স্থাস্যন্তি গিৰয়ঃ সৰিতশ্চ মহীতলে।
তাৱদ্ ৰামায়ণকথা লোকেষু প্ৰচৰিষ্যতি।।

অৰ্থাৎ যেতিয়ালৈকে পৃথিৱীত পৰ্বত আৰু নৈ থাকিব, তেতিয়ালৈকে *ৰামায়ণকথা* লোকসমাজত চলি থাকিব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ *ৰামায়ণৰ* সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় যে যিদৰে পুৰণিকালত ৰামকথা মানুহৰ মুখে মুখে প্রচলিত আছিল, সেইদৰে বহুকাল ধৰি বাল্মীকি বিৰচিত *ৰামায়ণো* মুখে মুখে প্রচলিত আছিল। বাল্মীকিৰ দ্বাৰা ৰচিত *ৰামায়ণ* কাব্যৰ ৰূপত ৰচিত হোৱাৰ পিছত পোনপ্রথমে লৱ আৰু কুশে গীতৰূপে গাই সকলোকে শুনায় আৰু পিছত মানুহৰ আনন্দবর্ধনৰ বাবেই লৱ-কুশে মুখস্থ কৰি বহু বছৰলৈ ইয়াক মৌখিক ৰূপত জীৱিত কৰি ৰাখে। লৱ-কুশে গোৱা ৰামকথাৰ বর্ণনা *ৰামায়ণত* পোৱা যায়। *ৰামায়ণ* অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে বাল্মীকি ৰচিত ৰামকথা পোন প্রথমে লৱ-কুশে গাইছিল।

১.৫ মহাভাৰত

সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে *মহাভাৰতক* শ্রেষ্ঠ মহাকাব্য বুলি গণ্য কৰে। প্রাচীন ভাৰতীয় ভৰত বংশীয় ৰাজর্ষিসকলক আলম কৰিয়েই এই কাব্য ৰচিত হৈছে। ইয়াত বহুতো আখ্যান আৰু উপাখ্যানৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াত হিন্দুধর্মৰ সম্পূর্ণ ছবি দেখা পোৱা যায়। এই *মহাভাৰতক* এখন ধর্মগ্রন্থ হিচাপেও গণ্য কৰা হয়। হিন্দুসকলৰ পবিত্র ধর্মগ্রন্থ *শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা মহাভাৰতৰেই* এটা অংশ। আকৌ *মহাভাৰতক* পঞ্চমবেদ নামেৰেও জনা যায়। *মহাভাৰতত* যিসমূহ উপাখ্যান আছে, সেইসমূহৰ ভিতৰত *শকুন্তলা উপাখ্যান, যযাতিৰ উপাখ্যান, নল আৰু দময়ন্তীৰ উপাখ্যান, ৰামোপাখ্যান, শিবি উপাখ্যান, সাবিত্রী উপাখ্যান* আদি উল্লেখযোগ্য। *মহাভাৰতৰ* উপাখ্যানক অৱলম্বন কৰি পৰৱর্তীকালত কবিসকলে কাব্য, নাটক, গদ্য, পদ্য, আখ্যায়িকা আদি সাহিত্যৰ সৃষ্টি কৰে। সমগ্র *মহাভাৰতখনতেই* নীতিশিক্ষা, ধর্মকথা আদি বিষয় আলোচিত হৈ আছে। ইয়াৰ উপৰিও *মহাভাৰতৰ* উপাখ্যানবোৰত ত্যাগ, বৈৰাগ্য, ক্ষমা, দয়া, দাক্ষিণ্য আদি গুণৰ যি উল্লেখ আমি পাওঁ, সেইবোৰ সঁচাই মহত্ত্বপূর্ণ। আচলতে *মহাভাৰতৰ* মহত্ত্ব কেৱল কৌৰৱ-পাণ্ডৱৰ যুদ্ধতেই সীমিত নহয়, ৰৱং ই ভাৰতীয় জীৱনৰ এখন সম্পূর্ণ বিশ্বকোষস্বৰূপ। ইয়াত ভাৰতীয় দর্শন, ধর্ম, পুৰাণ, ইতিহাস, স্মৃতি, কাব্য ইত্যাদি সকলো বিষয় সমাহিত হৈ আছে।

১.৫.১ *মহাভাৰতৰ* ক্ৰমবিকাশ

এতিয়া আপুনি *মহাভাৰতৰ* ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে জানিব। *মহাভাৰতৰ* ৰচনা এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত হোৱা নাই। সেয়ে ইয়াৰ ৰচকো এজন নহয় বুলি ক'ব পাৰি আৰু ইয়াৰ সমাপ্তিও ৰচনা আৰম্ভ হোৱাৰ বহু শতিকা পিছতহে হয়।

বেদব্যাস কৃষ্ণদ্বৈপায়নক *মহাভাৰতৰ* মুখ্য ৰচক হিচাপে ধৰা হয়। তেওঁ চন্দ্ৰ বংশীয় প্ৰজাসকলৰ বিষয়ে লিখিবলৈ এই মূল গ্ৰন্থভাগ ৰচনা কৰে। কুৰু পাণ্ডৱৰ মাজত হোৱা যুদ্ধখনেই এই কাব্য ইতিহাসৰ প্ৰধান উপজীব্য বিষয়বস্তু। ব্যাসদেৱে ৰচনা কৰা মূল কাব্যখনক *জয়কাব্য* বুলি জনা যায়। সম্ভৱতঃ পাণ্ডৱসকলে কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধত জয়লাভ কৰা বাবেই এই কাব্যৰ নাম *জয়কাব্য* হয়। এই কাব্যখনত ৮৮০০ টা মান শ্লোক থকা বুলি পণ্ডিত ***মেকডোনেলে*** অনুমান কৰে। *মহাভাৰতৰ* বিকাশ প্ৰধানকৈ তিনিটা স্তৰত হোৱা বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ইঙ্গিত *মহাভাৰতৰ* আদি পৰ্বৰ (প্ৰথম পৰ্বৰ) শ্লোক এটিত পোৱা যায়—

> মন্বাদি ভাৰতং কেচিদাস্তীকাদি তথা পৰে।
> তথোপৰিচৰাদন্যে বিপ্ৰাঃ সম্যগধীয়তে।। ১.১.৫২

বেদব্যাসে তেওঁৰ পাঁচজন শিষ্যৰ অন্যতম বৈশম্পায়নক মূল *জয়াখ্য* কাব্য প্ৰথম স্তৰত শিকাইছিল। এই কাব্যত বহুতো আখ্যান বা কাহিনীৰ বৰ্ণনা আছে। দ্বিতীয় স্তৰত বৈশম্পায়নে পৰিবৰ্ধিত ৰূপত *ভাৰতাখ্য* গ্ৰন্থ জন্মেজয় পৰীক্ষিতৰ সৰ্পযজ্ঞত আবৃত্তি কৰিছিল। আস্তিক আখ্যানেৰে তেওঁ এই গ্ৰন্থ আৰম্ভ কৰিছিল। তাত শ্লোকৰ সংখ্যা আছিল ২৪,০০০। তৃতীয় স্তৰত *মহাভাৰতাখ্য* গ্ৰন্থ সৌতি লোমহৰ্ষণে নৈমিষাৰণ্যৰ সত্ৰযজ্ঞত শৌনকাদি মুনিসকলৰ আগত আবৃত্তি কৰিছিল। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা হ'ল এশ হাজাৰ বা এক লক্ষ (১০০,০০০)। এই কথাৰ উল্লেখ *মহাভাৰতত* এনেদৰে পোৱা যায়—

> অস্মিংস্তু মানুষে লোকে বৈশম্পায়নউক্তবান্। (১.১.১০৮)
>
> .....
>
> একং শতসহস্ৰং তু ময়োক্তং বৈ নিবোধত। (১.১.১০৯)

সৌতিয়ে আবৃত্তি কৰা *মহাভাৰতখন* লাহে লাহে বিশ্বকোষৰ নিচিনা হৈ পৰে। কাৰণ তাত বিশ্বকোষৰ নিচিনা সকলো কথাই সন্নিবিষ্ট আছে। সেয়েহে ই বৰ্তমানে এখন ইতিহাস, পুৰাণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ তথা মহাকাব্যত পৰিণত হৈছে। ভাৰতগ্ৰন্থ বিভিন্ন আখ্যান উপাখ্যানেৰে ভৰপূৰ। কিন্তু শেষত সৌতিয়ে যি কথা শৌনকাদি ঋষিসকলক শুনাইছিল তাত বিভিন্ন আখ্যান উপাখ্যান আৰু শেষত *হৰিবংশ* অংশ যোগ দিয়া হয়। ফলত ইয়াৰ আকাৰ বৃহৎ হৈ পৰে। সেইবাবে এই বৃহৎ গ্ৰন্থক *মহাভাৰত* নামেৰে অভিহিত কৰা হয়।

মেক্‌ডোনেল ঃ বিখ্যাত সংস্কৃত পণ্ডিত। এওঁ জার্মানীৰ ব্যক্তি।

১.৫.২ *মহাভাৰতৰ* বিষয়বস্তু

পর্ব ঃ অধ্যায়।

মহাভাৰতৰ ক্রমবিকাশৰ পিছত এতিয়া আপুনি *মহাভাৰতৰ* বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত হ'ব। *মহাভাৰত* ওঠৰটা (১৮) পর্বত বিভক্ত। প্রতিটো ***পর্ব*** আকৌ কেইবাটাও সর্গত বিভক্ত। ওঠৰটা (১৮) পর্বৰ নাম পর্যায়ক্রমে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল— ১। আদি, ২। সভা, ৩। বন, ৪। বিৰাট, ৫। উদ্যোগ, ৬। ভীষ্ম, ৭। দ্রোণ, ৮। কর্ণ, ৯। শল্য, ১০। সৌপ্তিক, ১১। স্ত্রী, ১২। শান্তি, ১৩। অনুশাসন, ১৪। অশ্বমেধিক, ১৫। আশ্রমিক, ১৬। মৌষল, ১৭। মহাপ্রস্থানিক আৰু ১৮। স্বর্গাৰোহণ।

এতিয়া তলত আপুনি পর্বসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ পঢ়িবলৈ পাব—

আদিপর্বত চন্দ্রবংশৰ বিস্তৃত ইতিহাস তথা কৌৰৱ পাণ্ডৱসকলৰ বংশ পৰিচয়, জন্ম, শৈশৱ, কৈশোৰ, দ্রৌপদীৰ স্বয়ম্বৰ, কৃষ্ণৰ আগমনৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

সভাপর্বত পাণ্ডৱসকলৰ ইন্দ্রপ্রস্থত সভাগৃহ নিমার্ণকার্য, যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান আদিৰ কথা আছে। দুর্যোধনৰ সৈতে যুধিষ্ঠিৰৰ দ্যূতক্রীড়াত যুধিষ্ঠিৰে পণ হিচাপে ৰাজ্য, ধন, অনুজ ভাতৃসকল সহ পত্নী দ্রৌপদীকো হেৰুৱায়। ফলত পাণ্ডৱসকলে বাৰবছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাসত থাকিবলৈ বাধ্য হয়। এই সকলোবোৰ বিষয়ৰ সবিশেষ বিৱৰণ এই পর্বত পোৱা যায়।

বন পর্বত পাণ্ডৱসকলে বাৰ বছৰ কাল কাম্যক নামৰ বনত জীৱন নির্বাহ কৰে। বিৰাট পর্বত মৎস্যৰাজ বিৰাটৰ ৰাজপ্রাসাদত পাণ্ডৱসকলে এবছৰ সময় কটোৱাৰ বিৱৰণ আছে। এই পর্বতেই পঞ্চপাণ্ডৱ আৰু দ্রৌপদীয়ে ৰাজভৃত্যৰূপে ছদ্মবেশ ধৰি উপনাম লৈ বিৰাট ৰজাৰ ৰাজপ্রসাদত এবছৰ কাল কটোৱাৰ বর্ণনা আছে।

উদ্যোগ পর্বত কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধৰ আয়োজনৰ কথা বর্ণনা আছে। দুর্যোধনে কুশাগ্র পৰিমাণৰ ভূমিও বিনাযুদ্ধে যুধিষ্ঠিৰক এৰি দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। এই পর্বটোৰ বিষয়বস্তু হৈছে পাঞ্চালৰাজ দ্রুপদ, মৎস্যৰাজ বিৰাট আৰু বার্ষেয় সাত্যকি প্রভৃতিৰ কথা মতে পাণ্ডৱসকলে নিজ ৰাজ্য উদ্ধাৰার্থে কৌৰৱসকলৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিবলৈ কৰা আয়োজন।

উদ্যোগ পর্বৰ পিছৰ পাঁচটা পর্বত (ভীষ্ম, দ্রোণ, কর্ণ, শল্য আৰু সৌপ্তিক পর্বত) কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়। ওঠৰদিনীয়া এই যুদ্ধত দুই দলৰ মুঠ ওঠৰ অক্ষৌহিণী (পাণ্ডৱৰ সাত অক্ষৌহিণী আৰু কৌৰৱৰ এঘাৰ অক্ষৌহিণী সৈন্য ভাগ লয়।

স্ত্রী পর্বত যুদ্ধত নিহত লোকসকলৰ শেষকৃত্যৰ বর্ণনা আছে।

পিছৰ দুটা পর্বত (শান্তি পর্ব আৰু অনুশাসন পর্ব) শৰশয্যাত শয়ন কৰি থকা ভীষ্মই ৰাজনীতি, সমাজনীতি, বর্ণাশ্রমধর্ম, ধমার্থ কামমোক্ষ চতুর্বর্গ, বৈষ্ণৱ-শৈৱাদি পন্থাৰ বিষয়ে যুধিষ্ঠিৰক জ্ঞান দিয়াৰ কথা পোৱা যায়।

আশ্বমেধিক পর্বত যুধিষ্ঠিৰৰ হস্তিনাপুৰপ্ৰৱেশ, ৰাজ্যাভিষেক আৰু অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পন্ন কৰাৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়।

আশ্রমিক পর্বত ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আদিৰ বানপ্রস্থাশ্রমত প্ৰৱেশ আৰু দাবাগ্নিত প্রাণনাশৰ বিৱৰণ আছে। মৌষল পর্বত যদুকুল নাশ আৰু যাদৱকুলৰ বংশধৰ বজ্ৰৰ মথুৰাৰ ৰজাৰূপে অভিষিক্ত হোৱাৰ বিৱৰণ আছে। মহাপ্রস্থানিক পর্বত পাণ্ডৱসকলৰ দ্বাৰা পৰীক্ষিতৰ অভিষেক আৰু পাণ্ডৱসকলৰ মহাপ্রস্থানৰ বর্ণনা আছে।

স্বর্গাৰোহণ পর্বত যুধিষ্ঠিৰৰ স্বর্গাৰোহণৰ সবিশেষ বিৱৰণ আছে।

জানি থোৱা ভাল

মহাভাৰত গ্রন্থখনক মহত্ত্ব আৰু গুৰুত্বৰ আধিক্য হেতুকেই *মহাভাৰত* বুলি জনা যায়।

মহত্বে চ গুৰুত্বে চ ধ্রিয়মানং যতোহধিকম্।
মহত্ত্বাদ্ ভাৰৱত্বাচ্চ *মহাভাৰত*মুচ্যতে।।

মহাভাৰত ১.১.২৭৫-৯.

*মহাভাৰত*ক 'ইতিহাস' আৰু 'পুৰাণ' বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ ধর্ম, অর্থ, কাম আৰু মোক্ষ এই চাৰিটা বর্গৰ উপদেশ সমন্বিত পূর্বতে ঘটিত ঘটনাবোৰৰ কাহিনীকে ইতিহাস বোলা হয়। সেইফালৰ পৰা *মহাভাৰত*ক 'ইতিহাস' আখ্যা দিয়া যায়। আকৌ *পুৰাণত* যেনেদৰে ৰজাসকলৰ বংশানুকীর্তন পোৱা যায়, তেনেদৰে *মহাভাৰত*তো বিভিন্ন ৰজাৰ বর্ণনা আছে। সেয়েহে *মহাভাৰত*কও 'পুৰাণ' আখ্যাও দিয়া হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ *মহাভাৰত*ৰ ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে নিজৰ ভাষাত লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

১.৫.৩ *মহাভাৰতৰ* ৰচনাকাল

*মহাভাৰত*ৰ বিষয়বস্তুৰ পিছত এতিয়া আপুনি ৰচনাকালৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। *মহাভাৰত*ৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলে বেলেগ বেলেগ মত পোষণ কৰে। কোনো এক নির্দিষ্ট কালত ইয়াৰ ৰচনা আৰম্ভ হৈ শেষ হোৱা নাই। সাধাৰণতে ইয়াৰ ৰচনা ১০০০ খ্রীষ্টপূর্বৰ পৰা ৪০০ খ্রীষ্টাব্দ লৈকে এই সুদীর্ঘ কাল ধৰা হয়। সেই ফালৰ পৰা *মহাভাৰত*ৰ উচ্চতম আৰু নিম্নতম সময়সীমা তলত নির্ধাৰণ কৰা হৈছে—

- গুপ্তকালত পোৱা এক শিলালিপিৰ পৰা জনা যায় যে *মহাভাৰত* একলাখ শ্লোকৰ সমষ্টি। সেয়েহে *মহাভাৰতৰ* ৰচনাকাল ইয়াতকৈ (শিলালিপিতকৈ) বহুত আগৰ বুলি ধাৰণা কৰা হয়।
- খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাত বিদেশত *মহাভাৰত* জাভা আৰু বালিদ্বীপৰ কবিভাষালৈ অনূদিত হ'লে নিশ্চয় তাতকৈ বহুকাল আগতে ভাৰতবৰ্ষত উক্ত গ্ৰন্থ ৰচিত হ'ব লাগিব।
- খ্ৰীষ্টিয় তৃতীয় শতিকামানতে পণ্ডিতসকলৰ মতে *মহাভাৰত* চীনত প্ৰচাৰ হয়। গতিকে তাৰ আগতেই নিশ্চয় *মহাভাৰত* ভাৰতবৰ্ষত ৰচিত হয়।
- খ্ৰীষ্টিয় প্ৰথম শতিকাৰ বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষকৃত বজ্ৰসূচিকোপনিষদতো *মহাভাৰতৰ* শ্লোকৰ উল্লেখ আছে।
- খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চম শতিকাৰ প্ৰসিদ্ধ ব্যাকৰণবিদ পাণিনিয়ে তেওঁৰ *অষ্টাধ্যায়ীত* কৰা ভীষ্ম, যুধিষ্ঠিৰ, বিদুৰ প্ৰভৃতি চৰিত্ৰসহ *মহাভাৰতৰ* উল্লেখলৈ চাই *মহাভাৰতৰ* ৰচনাকাল পঞ্চম শতিকাৰ আগতেই হোৱা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।
- ভাসে (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০০ - ৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দত) তেওঁৰ সাতখন ক্ষুদ্ৰ নাটক *মহাভাৰতৰ* বিভিন্ন ঘটনাৰ আলমত ৰচনা কৰিছে। গতিকে সেইফালৰ পৰা *মহাভাৰততৰ* ৰচনা ভাসৰ সময়ৰ আগতেই হোৱা বুলি ক'ব পাৰি।
- সূত্ৰ সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত *আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্ৰ, শাংখায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰ, বৌধায়ন ধৰ্মসূত্ৰ* আদিত *মহাভাৰতৰ* যুদ্ধৰ কিছু বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৰামগোপাল আদি পণ্ডিতৰ মতে *কল্পসূত্ৰ*বোৰৰ ৰচনা কাল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৮০০-৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত। এনেবোৰ প্ৰমাণৰ পৰা *মহাভাৰতৰ* ৰচনাৰ উচ্চতম সীমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দশম শতিকা বুলি ক'ব পাৰি।
- সপ্তম শতিকাৰ গদ্যকাৰ সুবন্ধুয়ে তেওঁৰ *বাসৱদত্তা* গ্ৰন্থত *মহাভাৰতৰ* উল্লেখ কৰিছে।
- সপ্তম শতিকাৰ আন এজন দাৰ্শনিক কবি কুমাৰিলভট্টই নিজ গ্ৰন্থত *মহাভাৰতৰ* উদ্ধৃতি দিছে।
- গদ্যকাৰ বাণভট্টই (৬৫০ খ্ৰীষ্টাব্দ) তেওঁৰ *কাদম্বৰী* গ্ৰন্থত মহাকাল মন্দিৰৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত *মহাভাৰতৰ* কথা উল্লেখ কৰিছে।
- ৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ দানপাত্ৰ কিছুমানত *মহাভাৰতৰ* উল্লেখ পোৱা যায়।
- বিভিন্ন পণ্ডিতে *মহাভাৰতৰ* ৰচনা বিভিন্ন ধৰণে নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। কিছুমানৰ মতে অন্তিমসীমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দ আৰু কিছুমানৰ মতে এই বিশাল গ্ৰন্থখন খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩৫০ৰ পৰা ৩২০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মাজত ৰচিত।

১.৫.৪ *মহাভাৰতৰ* প্ৰভাৱ

মহাভাৰতৰ ৰচনাকালৰ পিছত এতিয়া আপুনি *মহাভাৰতৰ* প্ৰভাৱ পৰৱৰ্তী সাহিত্যৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে, সেই বিষয়ে গম পাব। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ

ওপৰত *মহাভাৰতৰ* প্ৰভাৱ অপৰিসীম। *মহাভাৰতৰ* পাতত থকা বিভিন্ন নীতিকথা, ধৰ্মকথাসমূহ পৰৱৰ্তী সাহিত্যত নানা ধৰণে প্ৰকাশ পাইছে।

শ্ৰীমদ্ভগবদ্‌গীতা, বিষ্ণুসহস্ৰনাম, অনুগীতা, ভীষ্মস্তৱৰাজ আৰু *গজেন্দ্ৰমোক্ষ* নামৰ পাঁচখন গ্ৰন্থ *মহাভাৰতৰ* বুকুৰ পৰাই প্ৰকাশ পাইছে। *মহাভাৰতৰ* আধাৰত বিভিন্ন মহাকাব্য, কাব্য, নাটক, কথাসাহিত্য আদি ৰচিত হৈছে। মহাকবি ভাস, কালিদাস, মাঘ, ভট্টনাৰায়ণ, ভাৰবি, শ্ৰীহৰ্ষ, ৰাজশেখৰ, ক্ষেমেন্দ্ৰ আদি কবিসকলে *মহাভাৰতৰ* আলমতে বিভিন্ন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

মহাকবি ভাসৰ ছখন নাটক *(পঞ্চৰাত্ৰ, দূতকাব্য, দূতঘটোৎকচ, উৰুভংগ, কৰ্ণভাৰ, মধ্যমব্যায়োগ) মহাভাৰতৰ* বিভিন্ন কাহিনীক আশ্ৰয় কৰি ৰচিত হৈছে।

মহাকবি কালিদাসৰ *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* নাটকখন *মহাভাৰতৰ* আদিপৰ্বত থকা শকুন্তলোপাখ্যানক অবলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে।

ভট্টনাৰায়ণৰ *বেণীসংহাৰ* নাটক *মহাভাৰতৰ* কাহিনীৰ আধাৰতেই ৰচিত হৈছে। শ্ৰীহৰ্ষৰচিত *নৈষধচৰিত* মহাকাব্য *মহাভাৰতৰ নলোপাখ্যানৰ* আধাৰত ৰচিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও মাঘৰ *শিশুপালবধ* মহাকাব্যখন *মহাভাৰতত* বৰ্ণিত শিশুপালৰ কাহিনীক লৈ ৰচিত হৈছে। ভাৰবিৰ *কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্* মহাকাব্যখন *মহাভাৰতত* বৰ্ণিত শিৱ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদ লৈ ৰচিত। ঠিক তেনেদৰে ত্ৰিবিক্ৰমভট্টৰ *নলচম্পূ* নামৰ *চম্পূকাব্যখন মহাভাৰতৰ নলোপাখ্যানক* অৱলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ *ভাৰতমঞ্জৰীখন মহাভাৰতৰ* সাৰাংশ অনুসৰণ কৰিয়েই ৰচিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও বহুতো প্ৰাচীন সংস্কৃত গ্ৰন্থ তথা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰতো ৰচিত নানা গ্ৰন্থ *মহাভাৰতক* উৎস হিচাপে লোৱা দেখা যায়।

১.৫.৫ *মহাভাৰতৰ* সামাজিক চিত্ৰণ

আমি সকলোৱে *মহাভাৰতক* একাধাৰে ভাৰতবৰ্ষৰ জাতীয় মহাকাব্য, হিন্দুসকলৰ পবিত্ৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ তথা ভাৰতৰ সামাজিক ইতিহাস বুলি গণ্য কৰো। *মহাভাৰতৰ* বিষয়বস্তু মূলতঃ ৰাজনৈতিক আৰু পাৰিবাৰিক বিষয়ৰ ওপৰত আধাৰিত। ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত যি চাৰি বৰ্ণাশ্ৰমৰ গুৰুত্ব আছে, সেয়া *মহাভাৰতত* সম্পূৰ্ণৰূপে দেখা পোৱা যায়। ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত ব্ৰাহ্মণৰ স্থান অতি উচ্চ। *মহাভাৰততো* আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে ব্ৰাহ্মণসকলে সমাজত এক সন্মানিত স্থানত অধিষ্ঠিত আছিল। তলৰ উদাহৰণটিৰ পৰা এই কথা সত্য প্ৰমাণিত হৈছে—

'ব্ৰাহ্মণানাং গৱাং চৈৱ মহাত্ম্যং যত্ৰ কীৰ্ত্যতে।।'

(*মহাভাৰত*, আদিপৰ্ব ৬২/৩৫)

অৰ্থাৎ, যি *মহাভাৰতত* গো আৰু ব্ৰাহ্মণৰ মাহাত্ম্য কীৰ্তিত হৈছে, সেই *মহাভাৰত* বেদৰ দৰে, গতিকে ধাৰ্মিকসকলে ইয়াক শ্ৰৱণ কৰাটো উচিত।

*মহাভাৰত*কালীন সমাজত ব্রাহ্মণসকলে ৰজাৰ পৰা আর্থিক সাহায্যও লাভ কৰিছিল। কিন্তু এই ব্রাহ্মণত্ব বংশানুক্রমিক নাছিল। গুণ আৰু কর্ম অনুসাৰেহে ব্যক্তিয়ে ব্রাহ্মণত্ব লাভ কৰিব পাৰিছিল। সেই সময়ত ক্ষত্রিয়সকলেও ব্রাহ্মণসকলৰ লগত বেদ অধ্যয়ন কৰিছিল।

ৰজাই শাসন কার্য চলাইছিল যদিও তেওঁ কেতিয়াও স্বৈৰাচাৰী নাছিল। ৰজা আৰু প্রজাৰ মাজত সদায় এক সুসম্পর্ক আছিল। প্রজাসকল মূলতঃ কৃষিজীৱী আছিল। প্রজাসকল কিছু পৰিমাণে অন্ধবিশ্বাসীও আছিল। সমাজত বহুবিবাহৰ প্রচলন আছিল।

ভাৰতৰ জাতীয় জীৱন গঠনত তথা সামাজিক মূল্যবোধ নিয়ন্ত্রণৰ ক্ষেত্রত *মহাভাৰত*ৰ অৱদান অতি উল্লেখযোগ্য। এই *মহাভাৰত*কালীন সমাজতে আমি একলব্যৰ গুৰুভক্তি, যুধিষ্ঠিৰৰ সত্যনিষ্ঠা, অর্জুনৰ বীৰত্ব, অভিমন্যুৰ দুঃসাহস, সাবিত্রীৰ পাতিব্রত্য আদি মহান আদর্শ দেখা পাওঁ। এই আদর্শবোৰে ভাৰতীয় সামাজিক জীৱনত এক গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ পেলাই আহিছে।

১.৬ *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰত*ৰ তুলনা

এতিয়া আপুনি *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰত*ৰ পার্থক্য জানিব পাৰিব। *ৰামায়ণ* বা *মহাভাৰত* এই দুয়োখন মহাকাব্যই ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতি, ৰীতি নীতি আৰু সাহিত্যৰ ওপৰত অপৰিসীম প্রভাৱ পেলাইছে। দুয়োখন গ্রন্থই ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দুটা ভিন্ন যুগক প্রতিনিধিত্ব কৰিছে। তলত দুয়োখন গ্রন্থৰ তুলনা দাঙি ধৰা হ'ল—

- *ৰামায়ণ*ৰ ৰচক হৈছে আদিকবি বাল্মীকি আৰু *মহাভাৰত*ৰ ৰচক হৈছে পৰাশৰৰ পুত্র মহামুনি কৃষ্ণ দ্বৈপায়ন বেদব্যাস।
- *ৰামায়ণ*ৰ মূল কথা হৈছে ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধ। আনহাতে *মহাভাৰত*ৰ প্রধান বিষয়বস্তু হৈছে কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱসকলৰ মাজত হোৱা যুদ্ধ।
- *ৰামায়ণ* সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত আৰু প্রতিটো কাণ্ড বিভিন্ন সর্গত বিভক্ত। *মহাভাৰত* আকৌ ওঠৰ (১৮) টা পর্বত বিভক্ত। প্রতিটো পর্ব অনেক অধ্যায়ত বিভক্ত।
- বিস্তৃতিৰ ফালৰ পৰা দেখা যায় যে *ৰামায়ণ* *মহাভাৰত*ৰ এক চতুর্থাংশ মাত্র। *ৰামায়ণ*ৰ শ্লোকসংখ্যা ২৪০০০। অন্যহাতে *মহাভাৰত* প্রায় এক লাখ শ্লোকৰ সমষ্টি।
- *মহাভাৰত*ৰ ৰচনা *ৰামায়ণ*তকৈ পিছৰ। কাৰণ *মহাভাৰত*ৰ বনপর্বত *ৰামোপাখ্যান*ৰ বর্ণনা পোৱা যায়।
- *ৰামায়ণ*ৰ ভাষা *মহাভাৰত*ৰ তুলনাত অধিক বিশুদ্ধ। চৰিত্র চিত্রণ, ছন্দ, অলংকাৰ, ৰসাদিৰ প্রয়োগৰ ক্ষেত্রত *ৰামায়ণ*ৰ উৎকৃষ্টতা সহজে চকুত পৰে।

- *ৰামায়ণত* সতীদাহৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়; কিন্তু *মহাভাৰতত* এই প্ৰথাৰ উল্লেখ আছে। উদাহৰণস্বৰূপে মাদ্ৰীৰ সহমৰণৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।
- *মহাভাৰতৰ* নাৰী দ্ৰৌপদী প্ৰতিশোধপৰায়ণা, কিন্তু *ৰামায়ণৰ* সীতা ধীৰ স্থিৰ।
- *মহাভাৰতৰ* যুদ্ধৰ বৰ্ণনাত *ৰামায়ণতকৈ* অধিক বাহুল্য দেখা যায়। ৰণনীতিৰ কৌশলগত দিশত *মহাভাৰতৰ* যোদ্ধাসকল বেছি আগৰণুৱা। আনহাতে *ৰামায়ণত* শিল লৈ বান্দৰ-ৰাক্ষসসকলে যুদ্ধ কৰা দেখা যায়।
- *ৰামায়ণৰ* সমাজ আদৰ্শবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। *মহাভাৰতৰ* সামাজিক ব্যৱস্থাত আদৰ্শবাদৰ গুৰুত্ব কম বুলি অনুভৱ কৰা যায়।
- *ৰামায়ণৰ* নায়িকা সীতা আৰু *মহাভাৰতৰ* নায়িকা দ্ৰৌপদীৰ জন্ম অলৌকিকভাৱে হোৱা দেখা যায়। দুয়োজনী নায়িকাৰ বিবাহ স্বয়ম্বৰৰ জৰিয়তে সম্পন্ন হৈছে। *ৰামায়ণত* যি ধৰণে সিংহাসনৰ উত্তৰাধিকাৰিত্বলৈ ৰামৰ বনবাস হৈছে, ঠিক তেনে ধৰণে যুধিষ্ঠিৰাদি পঞ্চপাণ্ডৱৰো সিংহাসন লৈ বনবাস হৈছে।

এনে ধৰণে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ মাজত অমিলৰ পৰিমাণেই বেছি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ *মহাভাৰতৰ* সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে নিজৰ ভাষাত লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

জানি থোৱা ভাল

হৰিবংশক মহাভাৰতৰ 'খিলপৰ্ব' বা পৰিশিষ্ট বুলি জনা যায়। এই অংশটো হৰিবংশপৰ্ব, বিষ্ণুপৰ্ব আৰু ভৱিষ্যৎপৰ্ব নামেৰে তিনিটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম পৰ্বত বিষ্ণুৰে কৃষ্ণৰূপে পৃথিৱীত অৱতৰণ কৰা বৃত্তান্তকে আদি কৰি বৃষ্ণিবংশৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। দ্বিতীয় পৰ্বত ভগৱান কৃষ্ণৰ মাহাত্ম্যৰ বৰ্ণনা আৰু তৃতীয় পৰ্বত জনমেজয় পৰীক্ষিতৰ বংশৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

মহাভাৰতত যিবিলাক উপাখ্যান আছে, তাৰ অধিকাংশই আদি, বন আৰু শান্তিপৰ্বত পোৱা যায়। সেইসমূহৰ ভিতৰত শকুন্তলা, যযাতি আদি উপাখ্যান আদিপৰ্বত, নল, ৰাম, সাবিত্ৰী আদিৰ উপাখ্যান বনপৰ্বত আৰু হয়গ্ৰীববধ, জামদগ্ন্য আদি উপাখ্যান শান্তিপৰ্বত আছে।

মহাভাৰতত অনেক নীতিশিক্ষামূলক সাধু কথাৰো উল্লেখ আছে। এই সাধু কথাবোৰৰ অধিকাংশই কথোপকথনৰ মাধ্যমেৰে উপস্থাপিত হৈছে।

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- *ঋগ্বেদৰ* চাৰি প্ৰকাৰৰ মন্ত্ৰ তথা *অথৰ্ববেদৰ* কুন্তাপ সূত্ৰবোৰেই সংস্কৃত কাব্যৰ বীজ। বৈদিক যুগৰ অন্তিম সময়ৰ আখ্যানসমূহো কাব্যৰ আদিৰূপ। কিন্তু *ৰামায়ণকে* প্ৰথম লৌকিক সংস্কৃত কাব্যৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়।
- *মহাভাৰতত ৰামায়ণৰ* উল্লেখ হোৱালৈ চাই *ৰামায়ণক মহাভাৰততকৈ* আগৰ বুলি অনুমান কৰা হয়। আকৌ *ৰামায়ণ* বৌদ্ধযুগৰ আগতেই ৰচিত বুলি অনুমান কৰা হয়।
- *ৰামায়ণ* মহাকাব্য সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত। *ৰামায়ণৰ* কাহিনীৰ আলমতে পিছৰ কালত অনেক নাটক, মহাকাব্য ৰচিত হৈছে।
- *ৰামায়ণকালীন* সমাজত নানান লোকাচাৰৰ প্ৰচলন আছিল। সেই সময়ত মানুহবোৰে কৃষি, পশুপালন, বাণিজ্য আৰু কুটীৰ শিল্প আদি বিভিন্ন ধৰণৰ বৃত্তিৰে জীৱিকা উপাৰ্জন কৰিছিল।
- *মহাভাৰতৰ* ৰচনা এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত হোৱা নাছিল। ইয়াৰ মুখ্য ৰচক হিচাপে বেদব্যাস কৃষ্ণদ্বৈপায়নকে স্বীকাৰ কৰা হয় আৰু তেওঁ ৰচনা কৰা মূল কাব্যখনক *জয়কাব্য* বুলি জনা যায়।
- ১৮টা পৰ্বত বিভক্ত *মহাভাৰতৰ* আলমত বিভিন্ন নাটক আৰু মহাকাব্য বিভিন্ন সময়ত ৰচিত হৈছে।
- *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে দুয়োখন কাব্যৰ মাজত বৃহৎ অমিল আছে। *ৰামায়ণৰ* সমাজ আদৰ্শবাদৰ ওপৰত আধাৰিত কিন্তু *মহাভাৰতৰ* সামাজিক ব্যৱস্থাত আদৰ্শবাদৰ বিশেষ স্থান নাই।

১.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, হৰমোহন দেৰ (১৯৯২) ঃ *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*; গুৱাহাটী ঃ বুকলেণ্ড।

২) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি*; গুৱাহাটী ঃ গ্ৰন্থপীঠ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP.

৪) Kale, M. R (Ed.) (1969) : *The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa*, Delhi : MBD, et al.

৫) Krishnamacharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

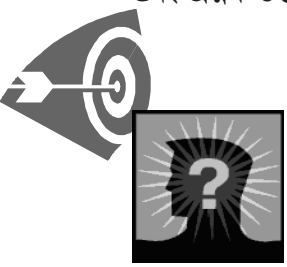
১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈদিক সাহিত্যতে ... কাব্যৰ সূত্রপাত, ... কুন্তাপ সূক্তসমূহত, ... গৃহ্য আৰু শ্রৌত অনুষ্ঠানত তথা *ৰামায়ণ*ক আদি কাব্যৰূপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে, ইত্যাদি সামগ্রিক আলোচনা।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *ৰামায়ণ*ৰ সাতটা কাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ সামগ্রিক আলোচনা।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *ৰামায়ণ*ৰ যুগৰ জীৱিকা, ৰাজহ ব্যৱস্থা, খাদ্যাভ্যাস, ৰাজনৈতিক জীৱন, অন্ধবিশ্বাস আদিৰ সামগ্রিক আলোচনা।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *মহাভাৰত*ৰ ৰচকৰ নাম, ইয়াৰ বিভিন্ন স্তৰ, আৰু শেষত 'হৰিবংশ' অংশটো সংযুক্ত হৈ *মহাভাৰত* সম্পূর্ণ হৈছে, ইত্যাদি সামগ্রিক আলোচনা।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সেই সময়ত বর্ণাশ্রমৰ গুৰুত্ব, ৰজাৰ দায়িত্ব, সামাজিক মূল্যবোধ আদিৰ সামগ্রিক আলোচনা।

১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ *ৰামায়ণ*ৰ মহত্ত্ব কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ *ৰামায়ণ*ৰ প্রভাৱ পিচৰ কালত অন্য সাহিত্যৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ *মহাভাৰত*ৰ প্রভাৱ পিচৰ কালৰ ৰচনাৱলীৰ ওপৰত কেনে ধৰণেৰে পৰিছে লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰত*ৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ *ৰামায়ণ*ৰ ৰচনা কাল সম্বন্ধে উল্লেখ কৰি সমসাময়িক সমাজ জীৱনৰ চিত্র প্রস্তুত কৰক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ *মহাভাৰত*ৰ ৰচনা কাল সম্বন্ধে উল্লেখ কৰি সমসাময়িক সমাজ জীৱনৰ চিত্র প্রস্তুত কৰক।

*** ***** ***